

Ю. Г. КОЛОСОВ

ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК НЕОЛІТИЧНОГО ЧАСУ НА КЕРЧЕНЬСЬКОМУ ПІВОСТРОВІ

Після тривалих досліджень пам'яток неолітичного часу в районі Західного Криму, Яйлах та в Степу Північного Криму загін Кримської первісної експедиції¹ розпочав у 1960 р. роботи на Керченському півострові з тим, щоб завершити планові дослідження неоліту всієї території Кримського півострова.

Розташована на крайньому сході, територія Керченського півострова могла дати матеріали для встановлення схожості неолітичних поселень Західного Кавказу та Криму. Але, на жаль, незважаючи на роботи Д. Я. Самоквасова, А. А. Міллера та інших, неолітичні поселення найближчої до Криму території Кавказу — Таманського півострова — нам ще не відомі. Тому матеріали з неолітичних поселень Керченського півострова доводиться порівнювати лише з даними поселень території самого Криму та південної частини України.

На Керченському півострові загін досліджував як вже відомі з літератури неолітичні пам'ятки, так і нові, виявлені нашою розвідкою.

Початок дослідження пам'яток первісної доби на Керченському півострові припадає на 1927 р. В цьому та наступному роках знайдено три поселення з мікролітичним знаряддям. Одне з них виявив геолог А. Д. Архангельський в гирлі Чорної балки, за 5 км від с. Дальні Комиші, а пізніше, у 1948—1949 рр., наукові співробітники Феодосійського музею зібрали тут невелику кількість мікролітичних крем'яних знарядь, які тепер зберігаються в музеї Феодосії.

Серед цих знарядь відзначаються трапеції із струганою спинкою, уламок сегмента, майже цілий крем'яний наконечник стрілки, кілька скребків округлої форми на кінці ножовидної пластинки, а також багато морських черепашок *Patella*.

Основний матеріал з цього поселення П. І. Заблоцький відносить до раннього неоліту, а окремі знаряддя (наконечник стрілки) — до пізньонеолітичного часу².

Виходячи з наявності трапецій із струганою спинкою та інших геометричних мікролітів, в цілому комплекс крем'яного інвентаря попередньо слід датувати пізньонеолітичним часом. Що ж до знахідки наконечника стрілки, то це знаряддя слід віднести до енеолітичного часу.

Друга стоянка, яку знайшов П. І. Заблоцький в тому ж районі, поблизу с. Дальні Комиші, розташована на довгастих підвищенні в гирлі Піщаної балки. Матеріалу з поселення зібрано значно менше,

¹ До складу керованого автором загону входили лаборанти О. В. Цвек, Л. Г. Мацкевой та інші.

² П. І. Заблоцький, Очерки доисторического прошлого Крыма, Сборник статей по экономике, быту и истории Феодосийского района, в. 1, Феодосия, 1931.

ніж з попереднього,— лише кілька кремінних відщепів та мікропластинок.

Оскільки датуючого матеріалу тут не виявлено, це поселення умовно можна віднести до неолітичного часу на підставі знахідки мікропластинок.

За 8 км на північний захід від с. Дальні Комиші, на березі степового озера на північній околиці с. Фронтове (кол. Кой-Асан), С. І. Забнін виявив третє поселення з мікролітичним крем'яним інвентарем.

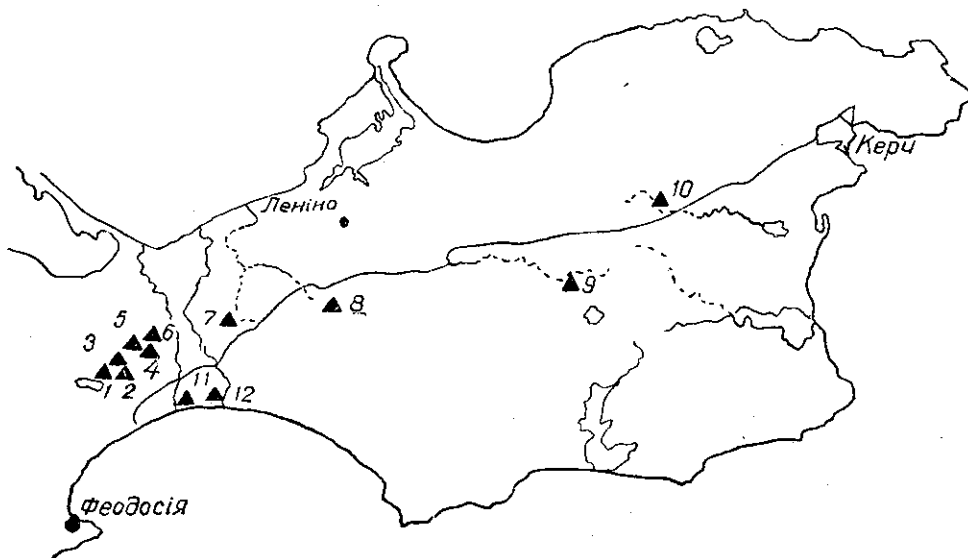

Рис. 1. Неолітичні поселення Керченського півострова.

1—Ачі; 2—Фронтове II; 3—Фронтове; 4—Кой-Асан I; 5—Фронтове III; 6—Кой-Асан II; 7—Ерофеево; 8—Лугове; 9—Тасуново; 10—Олексіївка; 11—Чорна балка; 12—Піщана балка.

Незабаром його відвідав Т. Ф. Гелак, а згодом О. О. Формозов, який і опублікував невелику колекцію свого попередника³.

В зв'язку з спорудженням греблі рівень озера піднявся на кілька метрів, і частина поселення тепер опинилася в воді. Наші збори в 1960 р., серед яких слід відзначити скребки на округлих відщепях, уламок пластинки з притупленим краєм, різець на сколі та на куті зламаної пластинки, дають підставу попередньо датувати поселення раннім безкерамічним неолітом.

Дослідження поселень неолітичного часу на Керченському півострові відновилося з 1954 р., коли А. О. Щепинський та Д. Б. Шелов виявили тут ще чотири місцезнаходження⁴: в районі с. Фронтове, на правому березі річки на 400 м вище по балці від поселення С. І. Забніна, на околицях сіл Лугове та Тасуново, Ленінського району, та в районі с. Олексіївка, Приморського району.

На всіх цих місцезнаходженнях було зібрано невелику кількість крем'яного інвентаря, в тому числі характерний матеріал, який, на нашу думку, дозволяє датувати його раннім та пізньонеолітичним часом.

У 1960 р. вдалося вже до відомих семи неолітичних пунктів додати ще п'ять (рис. 1 та 2). Більшість з них відкрито в районі с. Фронтове, на лівому та правому берегах балки, по якій колись протікала тепер майже зовсім пересохла річка.

³ А. А. Формозов, Исследование по каменному веку Крыма в 1956 г., КСИИМК, в. 73, 1959, стор. 46, рис. 14, 1—8 (Колекція зборів Т. Ф. Гелаха з Кой-Асана зберігається в Львівському історичному музеї).

⁴ Там же.

Перший пункт було виявлено на лівому березі степового озера, біля самого гирла річки, у греблі, напроти поселення Кой-Асан. На цьому поселенні, позначеному нами як Кой-Асан II, матеріал зустрічається на підвищеній частині берега (1,5 м над серпневим рівнем озера) і, як і на поселенні Кой-Асан I, у воді. Поряд з відщепами, ножовидними та мікропластинками зібрані уламки ножовидних пластинок з боковою ретушшю з спинки та черевця, скребачки округлі та на кінцях зламані пластинки, різці на сколах, уламок мікропластинки з краєвою притупляючою ретушшю та дві трапеції.

Знайдений на цьому поселенні матеріал належить до того ж часу, що і Кой-Асан I; тобто до раннього безкерамічного неоліту.

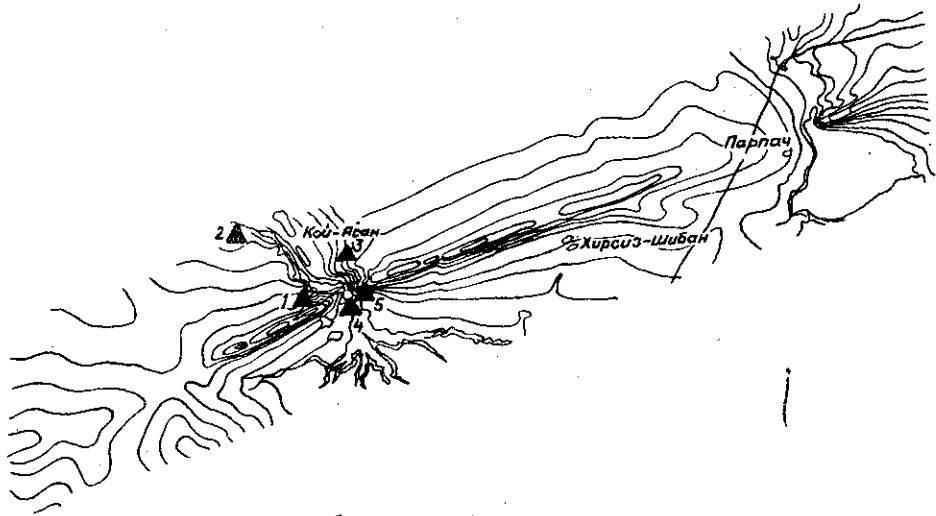

Рис. 2. Ділянка Парпацького гребеня між селами Фронтове та Ячмінне (за І. І. Бабковим).

1 — Фронтове; 2 — Фронтове II; 3 — Фронтове III; 4 — Кой-Асан I; 5 — Кой-Асан II.

Друге місцезнаходження, Фронтове II, розташоване за 300 м від поселення Фронтове, уверх по балці, на правому, підвищеному на 4—5 м над долиною річки, схилі Парпацького гребеня. Тут знайдено кілька уламків ножовидних пластинок та відщепів, що дозволяє умовно датувати пам'ятку неолітичною добою.

На мису високого і в цій частині обривистого лівого берега балки, на західному схилі Парпацького гребеня, на висоті приблизно 18 м виявлено поселення Фронтове III (рис. 3). Тут зібрано досить велику колекцію крем'яного інвентаря, серед якого виділяються ножовидні пластинки та мікропластинки, скребки на відщепі округлої форми та на кінцях зламані ножовидних пластинок, геометричні мікроліти та ін.

Докладно на матеріалі з цього поселення зупинимося нижче. За 5 км на схід від станції Владиславовка, на правому березі безіменної зовсім пересохлої річки, яка колись впадала в озеро Ачі (тепер також пересохле), знайдено кілька екземплярів кременю та фрагментів ліпної кераміки. Підйомний матеріал, зібраний на підвищеній частині берега, складається з кількох ножовидних пластинок, кінцевого скребка і трапеції, умовно датованих неолітичним часом.

В Ленінському районі, приблизно за 6 км на північ від с. Єрофєєво, на найбільш підвищеному в цьому районі лівому березі Єрофєєвської балки (4—5 м), знайдено кілька уламків мікропластинок та трапецію, які умовно слід віднести до неолітичного часу. В цьому місці річкові

тераси мають добре вироблені форми, а відносно значні розміри долини свідчать про те, що в неолітичну добу тут протікала повноводна річка.

Дослідження поселень з мікролітичним інвентарем на Керченському півострові досі обмежувалися тільки зборами підйомного матеріалу. Тому було вирішено провести розвідкові розкопки найбільш значних пам'яток: на поселенні Фронтове III, Фронтове та Кой-Асан II.

На поселенні Фронтове III розкопано 130 м². На цій площі крем'яний інвентар залягав у чорному гумусі і в жовтому суглинку.

Стратиграфія стоянки Фронтове III ускладнюється тим, що тут знаходився скіфо-сарматський ґрунтовий могильник.

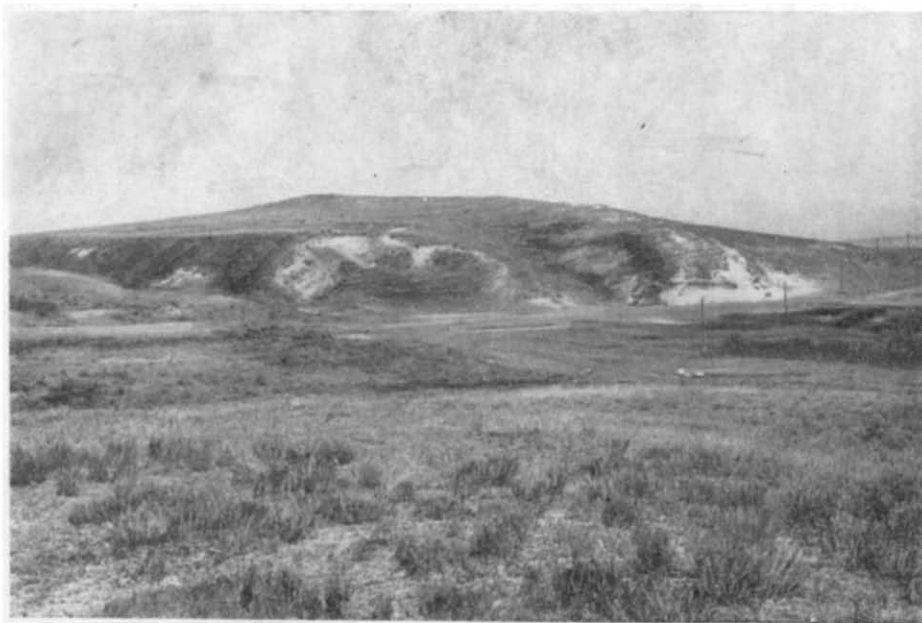

Рис. 3. Вид на поселення Фронтове III.

Тому знахідки крем'яного інвентаря траплялися на різній глибині і не тільки між могильними ямами, а й в засипці самих поховань.

Крем'яний інвентар на поселенні Фронтове III виготовлявся здебільшого з кремінної річкової гальки.

Колір кременю рожевий, інколи з темно-рожевими та коричневими прожилками. Траплявся також кремій сірого кольору з білою патиною та жовто-білий прозорий. Окремі уламки кременю мають сліди жовтої корки або вапнякового напливу. В колекції є один екземпляр гальки з двома відщепленими сколами. Зовнішня поверхня, корки гальки, жовто-коричневого кольору, а самого кременю — рожевого.

Усього на площі розкопу, разом з підйомним матеріалом, знайдено: 1) нуклеусів — 2; 2) сколів з нуклеусів — 2; 3) скребків на сколах та відщеплах — 23; 4) скребків на кінці ножовидної пластинки — 9; 5) різців на сколах — 11; 6) різців на пластинках — 2; 7) пластинок з виїмками — 10; 8) пластинок з боковою ретушою — 40; 9) свердел — 2; 10) вкладишів кукрекського типу — 3; 11) геометричних мікролітів — 19.

З нуклеусів (рис. 4, 1) один має форму олівця з рівними вузькими фасетками. Сколювання пластинок робилося не по всій поверхні. Збереглася невелика вузька частина з жовтою коркою. Відбивна площадка скошена, її протилежний нижній край загострений для упору.

Другий нуклеус відноситься до клиновидної форми, його відбивна площадка скошена відносно вертикальної осі. Вузькі пластинки з пара-

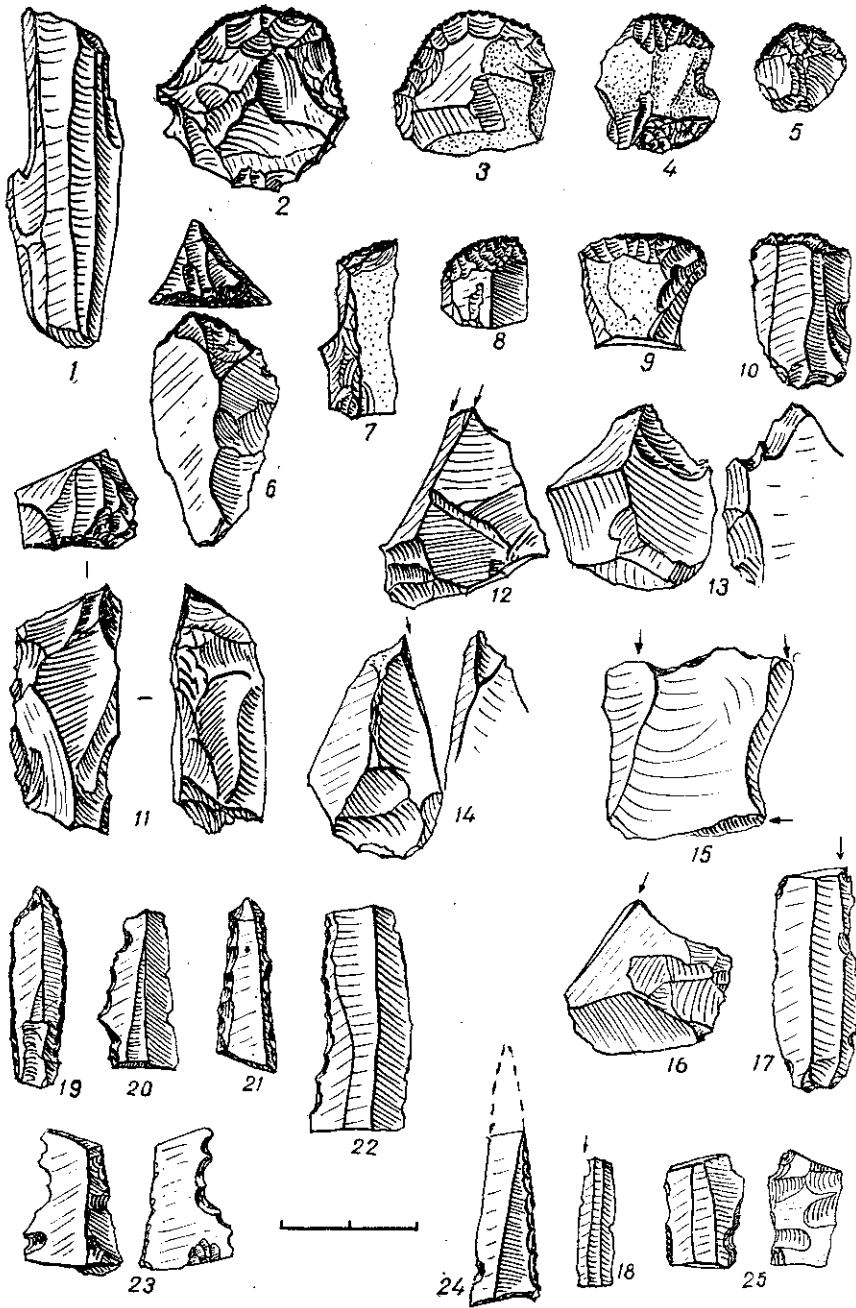

Рис. 4. Крем'яний інвентар з поселення Фронтове III.

лельними гранями сколювалися з потовщеного, підвищеного краю ударної площадки.

Скребки (рис. 4, 2—11) в більшості виготовлені на сколах та відщеплах. Переважають округлі або овальні форми. Робочий край частіше оформлювався майже по всьому периметру відщепу. Один скребок подвійний (рис. 4, 4). Майже всю його спинку, за винятком робочих кінців, покриває жовто-коричнева жовнева корка. В колекції є також скребок на кінці ребристої пластинки, на якій робочий край скошений, а з лівого боку знятий широкий різцевим сколом, можливо, для упору пальця (рис. 4, 7). Немалий інтерес становлять два скребка

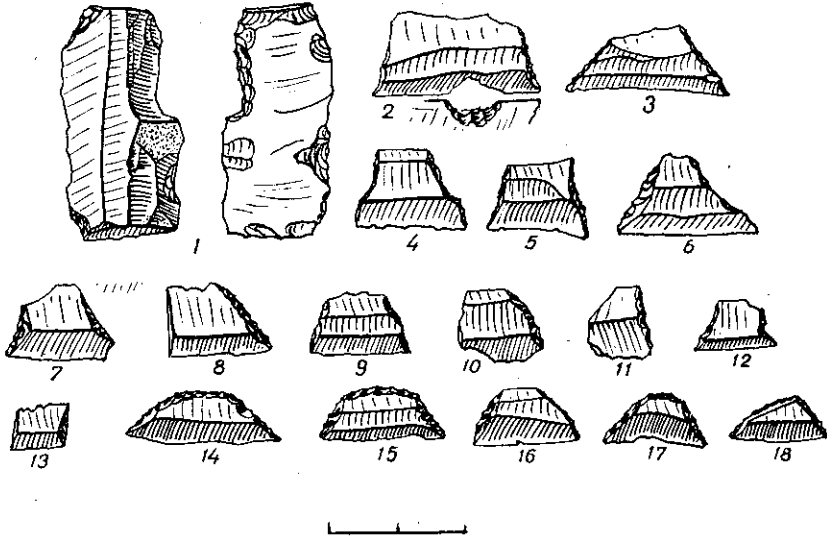

Рис. 5. Вкладиш кукрекського типу та геометричні мікроліти з поселення Фронтове III.

архаїчної форми. Перший скребок (рис. 4, 6) виготовлений на сколі високого перетину. Його робочий край витягнутий. Такого роду скребки, але більших розмірів, нагадують пізньопалеолітичні знаряддя. Другий скребок — високої форми (рис. 4, 11). Виготовлений він на масивному сколі, робочий край скошений в лівий бік.

Різці (рис. 4, 12—18) майже всі виготовлені на сколах та уламках. Серед них є серединні та бокові різці. Один різець має різцеві сколи на трьох кутах, четвертий кут вкриває ретуш (рис. 4, 15). Різців на пластинках два: один на куті зламаної пластинки (рис. 4, 17), другий — на мікропластинці (рис. 4, 18). На цьому різці, мабуть, в давнину в процесі роботи зламався скошений і оформлений мікроретушню кінець, тому він має вигляд зламаної мікропластинки, на куті якої зберігся короткий та тонкий різцевий скол.

Пластинки з виїмками (рис. 4, 20, 22, 23) знайдені в невеликій кількості, вони мають одну або декілька старанно відретушованих виїмків.

Пластинки з боковою ретушню (ширина 1—2,5 см) є найчисленнішою групою знарядь, яка представлена здебільшого уламками. Далі йдуть свердла (рис. 4, 19, 21) та мікропластинки з притупленим краєм.

Знайдено три так звані вкладиші кукрекського типу. Це уламки ножовидних пластинок з двобічною ретушню та плоскою підтескою з черевця (рис. 4, 25 та рис. 5, 1).

До геометричних мікролітів (рис. 5, 2—18) відноситься 15 трапецій, 3 сегменти та витягнутий асиметричний трикутник (рис. 4, 24). Останній, що, можливо, використовувався як наконечник стріли, часто трап-

ляється на стоянках мезолітичного часу в Криму, на півдні України, на Кавказі та інших південних територіях. Геометричні мікроліти зроблені з уламків ножовидних пластинок з двогранною чи тригранною спинкою. Довжина трапецій по нижній основі 1,2—2,5 см, по верхній — 0,5—1,9 см. Деякі з трапецій та сегментів на нижній основі мають досить глибокі підретушовані виїмки (рис. 5, 2), а деякі інші зламані сильними ударами (рис. 5, 10, 11). Кількісно переважають мініатюрні трапеції та сегменти.

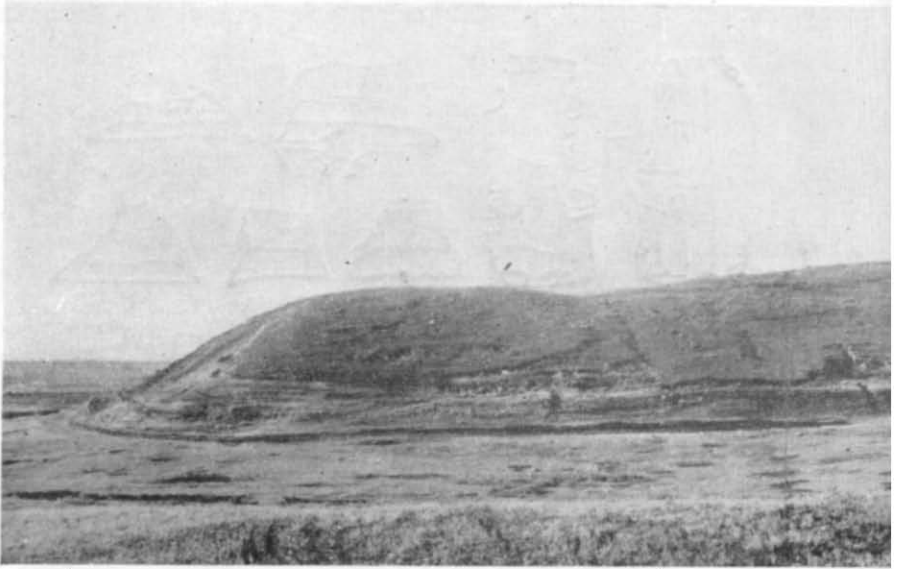

Рис. 6. Вид на поселення Фронтове (×). Продовження

Слід підкреслити, що бічні сторони всіх трапецій та сегментів оброблені притупляючою, а не плоскою ретушшю, як на місцевих пізньонеолітичних пам'ятках.

Крем'яний інвентар з поселення Фронтове III в межах Криму має найближчі аналогії в матеріалі ранньонеолітичного поселення Кукрек.

Як про це вже писали дослідники Кукрека⁵, своєрідність його насамперед визначається наявністю великої кількості різців на сколах та своєрідних вкладишів.

Вкладиші кукрекського типу автором цієї статті були виявлені на ряді неолітичних поселень гірського і степового Криму. Що ж до різців на сколах, то ці знаряддя до останнього часу становили характерну групу, властиву тільки самому Кукреку, що начебто відокремлювало цю пам'ятку від інших неолітичних пам'яток Криму.

За межами Криму аналогічний матеріал відомий з нижніх безкерамічних шарів поселення біля Кам'яної могили⁶.

Як видно з наведеного опису крем'яного матеріалу поселення Фронтове III, для нього, як і для Кукрека та поселення біля Кам'яної Могили, характерні різці на сколах, вкладиші кукрекського типу, в дещо іншому кількісному співвідношенні, геометричні мікроліти та ін.

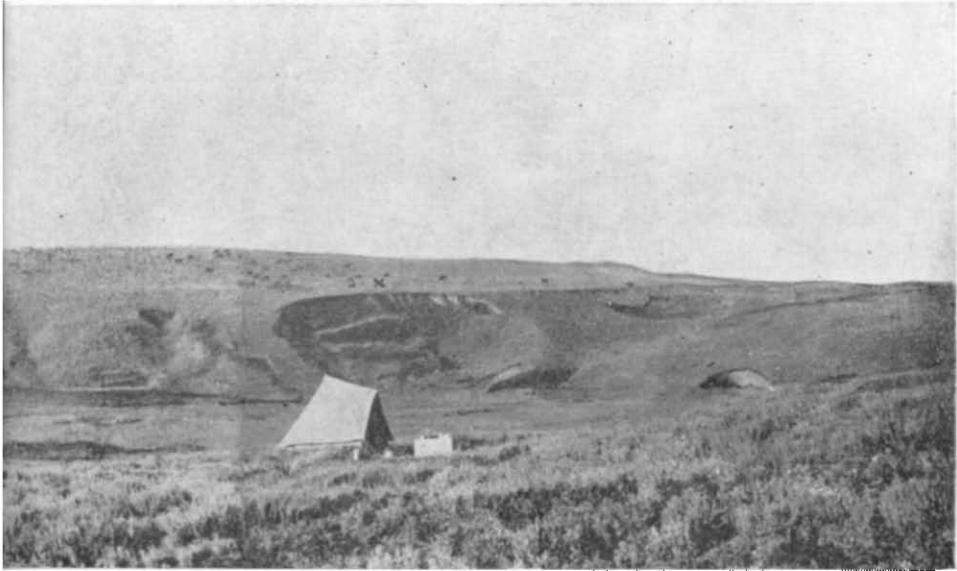
Вказана схожість типів знарядь Фронтowego III з Кукреком дозволяє включити Фронтове III в коло пам'яток кукрекського типу.

Залишається невирішеним питання про більш точне датування та місце цієї пам'ятки серед інших поселень Криму.

⁵ Е. А. Векилова, Эпипалеолитическая стоянка Кукрек в Крыму, КСИИМК, в. XXXVI, 1951.

⁶ Колекція з розкопок В. М. Даниленко, Фонди ІА АН УРСР.

Для з'ясування цього питання насамперед спинимося на геометричних знаряддях, які знайдені у Фронтовому III в досить значній кількості. В зв'язку з цим слід підкреслити, що ні під час розкопок, ні при розвідці всієї території поселення Фронтоне III не було виявлено жодної трапеції із струганою спинкою чи з плоскою ретушшю, яка частково заходила б на спинку. Повторюємо, бічні сторони усіх цих трапецій, а у сегментів — дуги, оброблені дрібною притупляючою ретушшю, характерною для техніки пізньомезолітичного часу. Як відомо, в Кукреці

Парпацького гребеня, на якому розташоване поселення Фронтоне.

з дев'яти геометричних форм лише один сегмент має плоску ретуш, яка заходить на спинку, і одна трапеція оброблена ретушшю, що частково заходить на спинку⁷.

Аналіз геометричних мікролітів дає нам підстави відносити Фронтоне III до більш раннього, ніж Кукрек, часу. Таким чином, безкерамічне поселення Фронтоне III є одною з найдавніших неолітичних пам'яток Криму, яка пов'язує пам'ятки двох діб — пізній мезоліт з докерамічним неолітом.

Після розкопок Фронтового III, з метою виявлення наявності та площі поширення культурного шару, проводилась розвідкова шурфівка на поселенні Фронтоне (рис. 6), яке знаходиться на правому березі балки, на висоті 20 м над її дном.

Шурфівка показала, що, як і на більшості відомих нам поселень Криму, матеріал неолітичного часу знаходиться в перевідкладеному стані. Про це, перш за все, свідчить залягання матеріалу в гумусованому шарі.

Дослідження неолітичних пам'яток Криму, як і велика кількість аналогій з більш північних районів, показує, що неолітичний матеріал *in situ* може залягати тільки в суглинку, а не в покривному гумусованому шарі.

Незважаючи на те, що на поселенні Фронтоне матеріал змістився з більш високих точок Парпацького гребеня і внаслідок цього до певної міри змішаний, його все ж на підставі деяких стратиграфічних даних та за ступенем патинізації кременю вдалося розчленувати на два хронологічно різні комплекси.

⁷ Е. А. Векилова, вказ. праця, стор. 92, рис. 22, 30, 32.

До першого комплексу, більшість з'являється якого виготовлена з такого ж за якістю кременю, як і на поселенні Фронтове III (галька рожевого кольору та сірий з білою патиною кремій), належать: 1) нуклеус плоский — 1 (рис. 7, 1); 2) скребки на сколах та відщеплах округлої форми — 6 (рис. 7, 2—7); 3) скребки на кінці ножовидної пластинки — 5; 4) різці на сколах — 6 (рис. 7, 9—11); 5) різці на куті зламаної пластинки — 2; 6) пластинки з виїмками — 4 (рис. 7, 12—13);

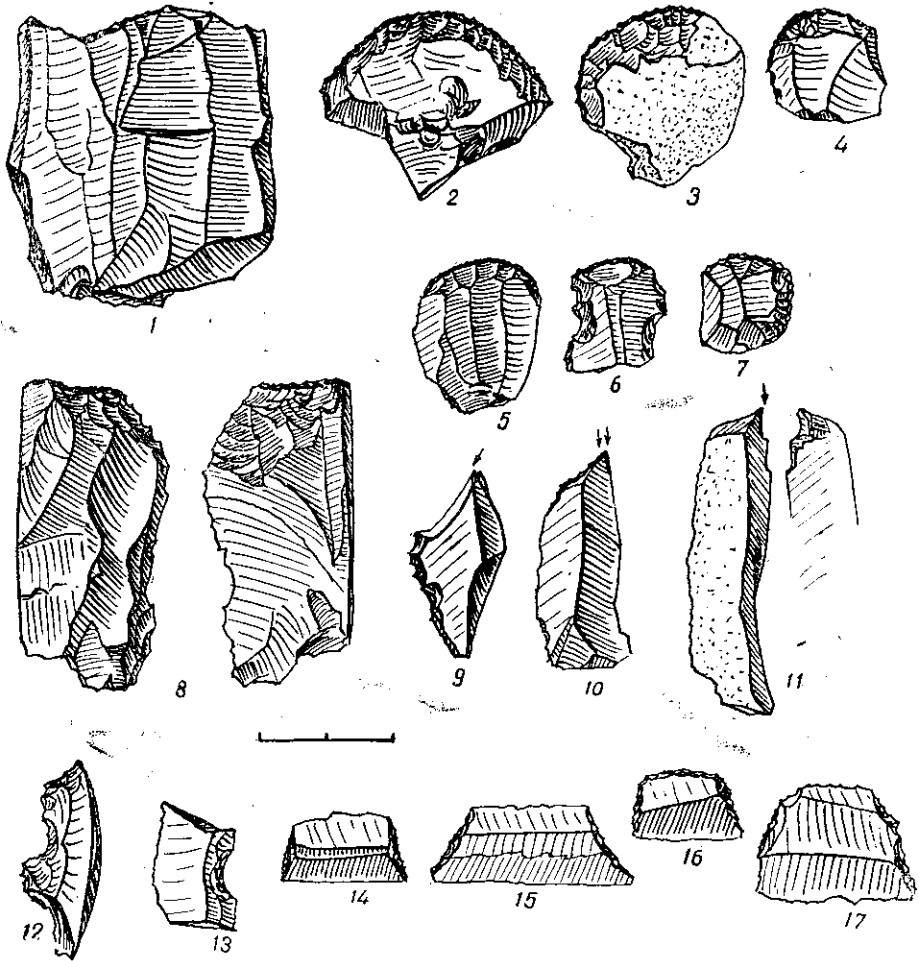

Рис. 7. Крем'яний інвентар першого комплексу з поселення Фронтове.

7) пластинки з боковою ретушшю — 18; 8) вкладиші кукрекського типу — 1; 9) трапедії з боковою притуплюючою ретушшю — 4 (рис. 7, 14—17); 10) знаряддя з підтескою кінців — 1 (рис. 7, 8).

Патинізований крем'яний інвентар в цілому аналогічний інвентарю поселення Фронтове III, що дозволяє датувати його тим же часом.

До другого комплексу, який включає непатинізовані вироби, відносяться: 1) нуклеуси плоскі — 2 (рис. 8, 1); 2) скребки на сколах і відщеплах округлої форми — 3 (рис. 8, 3); 3) скребки на кінці ножовидної пластинки — 2; 4) різці на сколах — 3 (рис. 8, 2, 9); 5) різці на куті зламаної пластинки — 2; 6) пластинки з боковою ретушшю — 2; 7) вкладиші кукрекського типу — 1 (рис. 8, 7); 8) трапедії зі струганою спинкою — 2 і з ретушшю, яка частково заходить на спинку, — 2 (рис. 8, 4—5, 6—8).

Другий комплекс поселення Фронтове на основі трапедій зі стру-

ганою спинкою, а також знахідок ліпної, на жаль, неорнаментованої кераміки можна віднести до часу пізнього неоліту.

Слід зауважити, що в процесі розкопок поселення Фронтоне ближче до денної поверхні разом з ліпною керамікою і кістками тварин досить часто зустрічалась кераміка середньовіччя. Тільки починаючи з третього та четвертого штихів, на межі з жовтим суглинком, знахідки матеріалу середньовіччя зникають.

На третій стоянці Кой-Асан II проводилися незначні роботи. На південному березі (1,5 м над серпневим рівнем озера) шурф глибиною 1,4 м дав кілька кремінних відщепів.

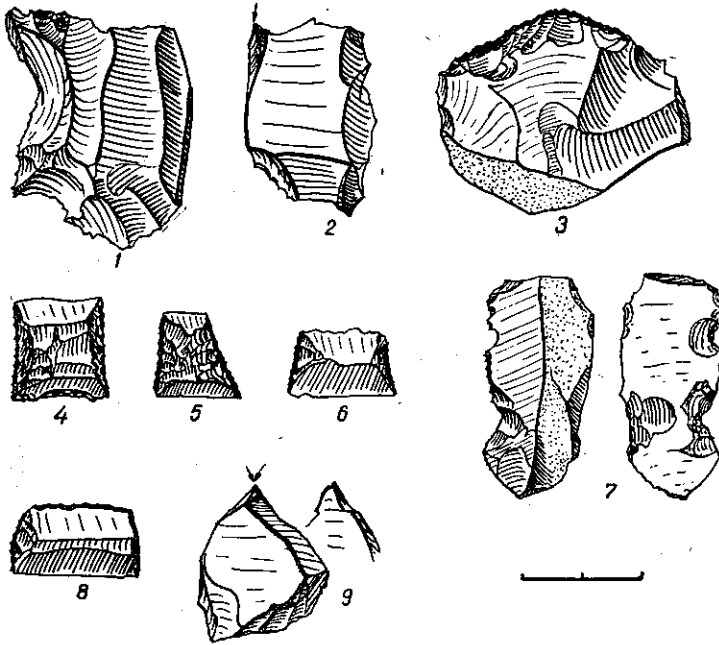

Рис. 8. Крем'яний інвентар другого комплексу з поселення Фронтоне.

В найближчі роки розкопки поселення Кой-Асан I та II стануть доступними: передбачено осушення озера в зв'язку із спорудженням в цьому місці великого водосховища, системи Північно-Кримського каналу.

Підбиваючи короткі підсумки робіт Степового загону на Керченському півострові, можна сказати, що перші розкопки на цій території дали досить важливий матеріал, який по-новому висвітлює окремі питання неоліту Криму.

В результаті цих робіт вдалося встановити хронологічно різні етапи неоліту на Керченському півострові.

Найдавніший етап в розвитку неоліту на Керченському півострові передує Кукреку — докерамічний неоліт Фронтоне III, менш досліджений перший комплекс Фронтоне та, можливо, Кой-Асан I і II.

Пам'ятки пізнього етапу неолітичної доби тут представлені поселеннями Фронтоне (другий комплекс) і Черною Балкою.

Інші дев'ять неолітичних поселень Керченського півострова точно датувати ще не вдалося.

Таким чином, на сьогодні пам'яток раннього і пізнього неоліту, які дають знахідки вкладишів кукрекського типу або різців на відщепках та сколах, в Криму є десять: Кукрек, Фронтоне III, Фронтоне, Ала-Чук

(Карабі-Яйла), Зуя I⁸, Олексіївська засуха (гирло р. Суджилки), Ішунське, Долінське поселення⁹ та Таш-Аір (ІХ шар)¹⁰.

З наведеного вище можна зробити висновок про те, що територія Керченського півострова в різні часи неолітичної доби відвідувалася мисливцями досить часто. Але всі поселення цієї місцевості мають характер короткочасних зупинок мисливців.

Можливо, групи мисливців приходили сюди на полювання з району другого пасма Кримських гір — з території, де в печерах та під навісами розміщувалися їхні довгочасні житла.

Мабуть, ще з мезолітичної доби, коли почалося досить швидке винищення дичини в долинах річок другого пасма та на Яйлах, мисливці поступово розширюють територію полювання і вже десь на рубежі мезоліту та неоліту охоплюють всю степову смугу Північного Криму та Керченського півострова.

Чи не цим суто мисливським кочуванням пояснюється відсутність кісток свійських тварин на неолітичних поселеннях степової смуги Криму, які нам відомі з поселень передгірського району Криму ще з мезолітичного часу?

⁸ Матеріал з поселення Зуя I знаходиться в фондах МАЕ (Ленінград) та фондах Сімферопольського краєзнавчого музею.

⁹ Ю. Г. Колосов, Исследование послепалеолитических стоянок Крыма в 1958—1959 гг., КСИА, в. 13.

¹⁰ Д. А. Крайнов, Пещерная стоянка Таш-Аир I как основа для периодизации послепалеолитических культур Крыма, МИА, № 91, 1960. Д. А. Крайнов датує ІХ шар пізньомадленським або ранньоазильським часом. Наші заперечення докладно наведені в статті «Некоторые вопросы истории неолита Крыма», яка має публікуватися в журналі «Советская археология».